

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

БАЧИНСЬКИЙ ТАРАС ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 34:373.015.311](043.3)

**ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ
ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ
(ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР)**

12.00.12 – філософія права

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському національному університеті імені Івана Франка
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
Рабінович Петро Мойсейович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри теорії та філософії права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
Максимов Сергій Іванович,
Національний університет «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»,
професор кафедри філософії;

кандидат юридичних наук, доцент
Чупринський Борис Олександрович,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
доцент кафедри кримінального права
і процесу

Захист відбудеться « 5 » грудня 2013 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх
справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного
університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26

Автореферат розісланий « 30 » жовтня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ефективність правового регулювання в сучасній Україні, спрямованого на утвердження і розвиток у ній демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України), значною мірою залежить від рівня правової культури різних верств населення. Остання ж формується ще з дитячих років, під час навчання у середній школі і далі. Тому не є випадковим, що питанням формування особистої правової культури, яка переважно охоплює індивідуальну правову свідомість (її стрижнем є таке специфічне явище, як правовий світогляд), приділяють чимало уваги у правознавчих та інших гуманітарних дослідженнях.

Широко визнано нині те, що правова культура значної частини громадян України, зокрема молоді, з різних на те причин перебуває на неналежному рівні. Відповідно це вимагає неабияких додаткових зусиль з боку навчальних закладів, державних органів, різноманітних осередків громадянського суспільства, спрямованих на його підвищення. На результативність цієї правовиховної діяльності, зокрема стосовно школярів, істотно впливає її наукова обґрунтованість.

Попередні дослідження з цієї проблематики виконано здебільшого в межах наук загальної теорії держави і права, педагогіки, психології. Йдеться про праці таких вітчизняних і російських дослідників, як, наприклад, О. Аграновська, С. Алексєєв, О. Анненко, М. Арутюнян, Д. Бойко, А. Гетьман, О. Данильян, О. Демко, О. Дьоміна, В. Загрева, О. Здравомислева, Г. Ішкільдіна, Н. Коваленко, М. Козюбра, І. Криштак, Ш. Курильські-Овжен, О. Лукашова, С. Максимов, О. Міцкевич, І. Митюнова, Т. Муслумова, П. Рабінович, О. Савчак, В. Сальников, О. Семітко, С. Сливка, Л. Твердохліб, В. Цвіркун, М. Цимбалюк, Б. Чупринський, М. Штангрет.

Увагу означеному питанню приділяли й науковці з дальнього зарубіжжя, зокрема Х. Авірам, С. Камінс, С. М. Кокс, Л. Кольберг, С. Е. Дж. Коен, А. М. Лернер, О. Лобель, Д. Р. Папке, Ж. Піаже, Дж. Х. Тейлор.

Щоправда, зазвичай вони не враховували те, що фундаментом правосвідомості та правової культури будь-якої соціальної групи, зокрема й шкільної молоді, є такий феномен, як правовий світогляд. Його основи закладаються ще в юнацькі роки, а потім на ньому мають «надбудовуватися» належна правова свідомість і правова культура.

У межах юридичної науки правовий світогляд входить до складу об'єктів досліджень насамперед філософії права. Але у вітчизняній філософсько-правовій науці сьогодні відсутні монографічні роботи, присвячені характеристиці та формуванню правового світогляду саме школярів і його впливу на становлення та розвиток правової культури згаданих суб'єктів.

Означене й зумовлює актуальність вибраної теми цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Пропоноване дослідження виконано згідно з планами наукової роботи кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка в межах тем «Загальнотеоретичні та філософські аспекти правотворення в Україні» (номер державної реєстрації 0109U004354) та «Актуальні питання правотворення та правозастосування в Україні» (номер державної реєстрації 0112U003525).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертації є виявлення і філософсько-правова характеристика стану основ правового світогляду, правової свідомості й правової культури шкільної молоді та шляхів його поліпшення.

Для досягнення обраної мети потрібно було вирішити такі *задачі*:

- оптимізувати, а за потреби – доповнити терміно-поняттєвий апарат для дослідження означеної проблематики;
- уточнити зв'язок і співвідношення правового світогляду, правової культури і правової свідомості та відповідних понять;
- з'ясувати особливості основ правової культури та правової свідомості шкільної молоді, зважаючи на сучасні положення вікової психології про моральний розвиток особи, а також здобутки науки когнітивістики та стан морального й інтелектуального розвитку підлітків;
- виявити основні детермінанти формування правового світогляду та правової культури шкільної молоді й уточнити їх класифікацію;
- дослідити сучасний стан правового світогляду та правової культури школярів-старшокласників за посередництва соціологічних опитувань останніх;
- запропонувати заходи для підвищення ефективності формування правового світогляду та правової культури шкільної молоді.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у процесі формування основ правового світогляду, правосвідомості та правової культури молоді.

Предметом дослідження є особливості процесу формування основ правового світогляду, правосвідомості та правової культури шкільної молоді.

Методи дослідження. Задля вирішення означених завдань у дисертації використано низку філософських підходів, загальнонаукових і спеціальних методів, а також способів дослідження.

Так, діалектичний підхід застосовано для пояснення закономірностей формування і розвитку основ правового світогляду і правової культури шкільної молоді, їх зумовленості конкретно-історичними обставинами життя людини та існування суспільства.

Потребовий підхід і засноване на ньому соціально-природне праворозуміння використано для розкриття змісту правового світогляду, способів його формування і розвитку.

У методологічному аспекті реалізовано – для характеристики особливостей стану основ правового світогляду, правової свідомості і правової культури – здобутки й інших гуманітарних наук, зокрема когнітивістики (яка є одним із сучасних напрямів філософії свідомості), а саме – метод стильового аналізу основних когнітивних процесів свідомості людини, зокрема мислення шкільної молоді досліджено з використанням таких параметрів опрацювання інформації, як полезалежність/полenezалежність, абстрактний/конкретний спосіб концептуалізації, рефлексивність/імпульсивність.

Герменевтичний метод використано задля формулювання пропозицій, спрямованих на оптимізацію процесу правового виховання.

Структурно-функційний – задля аналізу складових правосвідомості та правової культури підлітка та їх взаємовідношення.

Доволі широко застосовано конкретно-соціологічний метод: під час виконання дослідження було тричі (2009, 2012 та 2013 років) проведено анкетне опитування 842 учнів старших класів декількох загальноосвітніх шкіл міста Львова та узагальнено його результати.

З-поміж загальнонаукових методів застосовано аналіз і синтез та інші формально-логічні процедури.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці філософсько-правовим дослідженням проблем формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді.

У результаті дослідження одержано низку положень, котрим, як видається, властива наукова новизна.

Так, *уперше* у вітчизняній юриспруденції:

– обґрунтовано природно-правовий характер правового світогляду шкільної молоді та охарактеризовано його вихідні засади й співвідношення з юридичним (легістським) світоглядом. Доведено, що правовий світогляд – це комплекс (сукупність) поглядів і уявлень індивіда щодо соціально-природних прав (можливостей) людини задовольняти в суспільстві потреби свого існування й розвитку, які в подальшому визначають засади інтерпретації людиною правової реальності. Сформульовано положення щодо природно-правових засад правового світогляду: його «праволюдинна» природа спрямована на задоволення життєво необхідних потреб, забезпечення рівності прав, толерантності, «правозобов'язувального» характеру правового світогляду (консенсусна реалізація можливостей кожним учасником соціуму), необхідності нормативного закріплення природних прав носіїв правового світогляду;

– з урахуванням положень науки когнітивістики (як сучасного напрямку філософії свідомості) розкрито і проаналізовано основні особливості правосвідомості шкільної молоді, які зумовлюють якісний рівень її правової культури: більшості учнів старших класів властива незбалансованість деяких когнітивних стилів (індивідуальних способів обробки інформації), зокрема надмірна полenezалежність, імпульсивність та абстрактність концептуалізації, що значно ускладнює для них можливість бути успішними учасниками правових відносин;

– розкрито поняття когнітивного дисонансу у правовій свідомості школярів-старшокласників, його причини та способи подолання. Зокрема, запропоновано інтерпретувати когнітивний дисонанс як наявність суперечливих правових знань, переконань, а також мотивів правомірної й неправомірної поведінки, які зумовлюють більш чи менш інтенсивний психологічний дискомфорт особи. Причинами когнітивного дисонансу правової свідомості шкільної молоді є: а) юридико-технічні чинники; б) невідповідність між юридичними та нормами етичного (морального) характеру; в) невідповідність між юридичними нормами та потребами школяра. Дисонанс у ситуації вибору можна послабити за посередництва додавання аргументів на користь одного з положень (мотивів, переконань) і применшуючи вагомість іншого;

– доведено, що правосвідомість шкільної молоді як фундамент її правової культури характеризується порівняно низькою диференційованістю та точністю правових конструктів як інформаційно-сміслових структур репрезентації (інтерпретації, розуміння) людиною правової реальності;

– на підставі емпіричних досліджень виявлено особливості основ правового світогляду, а також інформаційної, аксіологічної та регулятивної складових правосвідомості шкільної молоді (як основи її правової культури) та здійснено порівняльний аналіз одержаних даних у діахронічній перспективі;

удосконалено:

– визначення понять правового світогляду, правової культури та правової свідомості, а також характеристику їх зв'язку і співвідношення. Зокрема, обґрунтовано природно-правовий зміст правового світогляду та розкрито його функцію, що полягає в опосередковуванні соціально-природних прав (можливостей) людини задовольняти в суспільстві потреби свого існування і розвитку. Правосвідомість же запропоновано розглядати не як форму відображення, а радше як форму розуміння людиною природного й позитивного права. Доведено, що правову культуру більш слушно аналізувати з перспективи потребового підходу. У зв'язку з цим до явищ правової культури віднесено лише ті елементи державно-юридичної (правової) системи, які, відповідаючи принципам

природного права, є корисними для існування і розвитку індивідів чи інших суб'єктів права;

– положення про систему й класифікацію детермінант формування основ правової культури шкільної молоді. На противагу усталеній класифікації таких детермінант на об'єктивні й суб'єктивні запропоновано виокремлювати ще й суб'єктивно-об'єктивні, що залежать від волі інших суб'єктів, але не від волі самого носія правосвідомості (наприклад, сімейні чи деякі освітні чинники);

дістали подальший розвиток:

– практико-прикладні рекомендації щодо підвищення ефективності правового виховання шкільної молоді. Зокрема стверджується, що основою юридичного мислення є ментальні образи типових юридичних ситуацій (правові фрейми), засвоєння котрих викликає необхідність включення школяра до ситуації такого гатунку та її уявного переживання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у:

– *науково-дослідній діяльності* – для удосконалення і подальшого розвитку філософсько-правових і загальнотеоретичних уявлень про правовий світогляд, правову свідомість та правову культуру, а отже, для подальших поглиблених досліджень проблем у цій галузі;

– *правотворчій діяльності* – для підвищення рівня обґрунтованості удосконалення чинних і прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, які стосуються правової освіти та правового виховання підлітків;

– *правоосвітній та правовиховній діяльності* в середніх загальноосвітніх закладах і позанавчальній правовиховній роботі. Свідченням цього є розроблені здобувачем практичні рекомендації, прийняті до реалізації Львівським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти Львівської обласної ради (Довідка № 311 від 14.05.2013 р.) та Департаментом з питань освіти, науки, сім'ї та молоді Львівської обласної державної адміністрації (Довідка № 1-9/1744 від 15.05.2013 р.).

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалась на кафедрі теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Основні її положення оприлюднено в доповідях на 10 науково-практичних конференціях, зокрема таких, як: Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (м. Київ, 29 квітня – 1 травня 2010 р.), IX Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Правова система, громадянське суспільство та держава» (м. Львів, 14–16 травня 2010 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та

пріоритети» (м. Одеса, 12–13 лютого 2011 р.), XVIII Регіональна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини» (м. Львів, 26–27 січня 2012 р.).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертаційній роботі положення та висновки, а також опубліковані наукові праці, у яких наведено ідеї та результати розробок, обґрунтовано на основі особистих теоретичних і конкретно-соціологічних досліджень здобувача.

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи викладено у 9 статтях, із яких 7 опубліковано у виданнях, що в Україні визнані фаховими з юридичних наук, та 1 – у виданні іноземної держави, а також у 10 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та задачами дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (які об'єднують дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і додатків.

Обсяг основного тексту становить 180 сторінок. Список використаних джерел розміщено на 20 сторінках (199 найменувань). Загальний обсяг додатків – 38 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; вказано на зв'язок роботи з науковими планами; охарактеризовано мету, задачу, предмет, об'єкт і методи дослідження, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; зазначено про їх апробацію.

Розділ 1 «Філософсько-правова та загальнотеоретична характеристика правового світогляду, правової культури та правосвідомості. Співвідношення цих явищ» складається з трьох підрозділів, у яких здійснено огляд літератури за темою, висвітлено методологію дослідження, а також уточнено його терміно-поняттєвий апарат.

У *підрозділі 1.1 «Огляд літератури за темою»* здійснено аналіз сучасного стану досліджень проблеми та виявлено відсутність саме філософсько-правових монографічних праць в означеній сфері. Також встановлено, що в дослідженнях такого гатунку зазвичай вкрай мало використовують положення когнітивістики як сучасного наукового напрямку філософії свідомості.

У *підрозділі 1.2 «Методологія дослідження»* обґрунтовано необхідність застосування в межах вибраної теми положень матеріалістичної діалектики, потребового підходу та соціального детермінізму. Наголошено на необхідності розширювати й оновлювати терміно-поняттєвий апарат дослідження обраної теми.

У підрозділі 1.3 «Терміно-поняттєвий апарат дослідження» увагу зосереджено на ключових поняттях теми: правовий світогляд, правова свідомість і правова культура. Предметом світогляду можуть бути лише гранично загальні поняття (так, не може бути світоглядних уявлень щодо конкретного нормативного акта чи договору тощо), а тому не цілком правильно вести мову про юридичний («позитивно-правовий») світогляд. Обґрунтовано, що правовий світогляд становить комплекс поглядів і уявлень індивіда щодо наявних у нього природних прав (можливостей) задовольняти в суспільстві потреби свого існування і розвитку. Правовий світогляд має природно-правове навантаження, адже розпочинає формуватися ще до «зустрічі» людини з позитивним правом держави. Сформульовано основні природно-правові засади правового світогляду. Обґрунтовано, що правовий світогляд є фундаментом для формування правової свідомості та правової культури шкільної молоді. Значну увагу приділено трактуванню правосвідомості як основній складовій правової культури. Правову культуру суспільства висвітлено через її соціально-позитивні властивості, а явища, які не мають якісно-позитивного спрямування, названо «правова антикультура». Правова культура особи визначається через рівень розвитку складових правосвідомості особи.

Розділ 2 «Особливості правового світогляду, правосвідомості та правової культури шкільної молоді» вміщує два підрозділи, у яких висвітлено процеси та механізми, що опосередковують їх формування.

У підрозділі 2.1 «Поняття когнітивного механізму формування правової культури шкільної молоді» висвітлено процеси, які відбуваються у свідомості людини та сприяють розвитку її правового світогляду та правової культури. Обґрунтовано, що формування останніх залежить від стадії морального розвитку, на якій перебувають представники шкільної молоді. Встановлено, що більшості школярів старших класів властива конвенційна стадія морального розвитку, яка пов'язана з переважанням зовнішніх мотивів їхньої поведінки.

У підрозділі 2.2 «Основні елементи когнітивного механізму, котрі опосередковують формування правової культури шкільної молоді» виокремлено компоненти когнітивного механізму правосвідомості шкільної молоді, які впливають на її правову культуру: когнітивні стилі (індивідуальні способи опрацювання інформації), правові концепти (елементи свідомості, що містять значущі усвідомлені фрагменти правового досвіду особи та зберігаються у її правосвідомості), правові конструкти (інформаційно-сміслові структури розуміння людиною правової реальності) та правові фрейми (ментальні конструкти, що містять інформацію про структуру типової правової ситуації). Правосвідомості шкільній молоді властиві такі когнітивні особливості, як надмірна полenezалежність (сприяє формуванню підліткового негативізму, що може подекуди виявлятися у зневазі до правових цінностей),

абстрактна концептуалізація (перешкоджає точно передбачати правові наслідки своєї та чужої поведінки), імпульсивність під час ухвалення рішень. При цьому правове мислення молоді треба розглядати як систему оперування не правовими поняттями чи смислами слів, а правовими концептами. Правова свідомість школярів характеризується також порівняно низькими диференційованістю і точністю правових конструктів (що насамперед зумовлюється недостатністю правового досвіду та, як наслідок, його правильною інтерпретацією), високою толерантністю до нових правових знань і досвіду. Сформульовано причини когнітивного дисонансу та охарактеризовано процес його розв'язання. Наведено детермінанти формування правового світогляду та правосвідомості шкільної молоді.

Розділ 3 «Сучасний стан основ правового світогляду та правової культури школярів старших класів (за результатами соціологічних досліджень)» містить два підрозділи.

У підрозділі 3.1 *«Методологічні та методичні засади соціологічного опитування»* розкрито основні методологічні постулати, які лягли в основу проведених соціологічних опитувань. Послугуючись абдуктивним методом, викладено методику формулювання питань і висвітлення відповідей на них (гіпотеза-результати-їх інтерпретація); наведено методику формування анкети соціологічного опитування. Також висвітлено критерії, за якими здійснювалася вибірка соціологічного дослідження.

У підрозділі 3.2 *«Стан основ правосвідомості, правової культури та правового світогляду молоді шкільного віку м. Львова»* наведено й інтерпретовано основні змістові результати проведених соціологічних опитувань. Установлено, що і правова культура, і правосвідомість містять такі спільні елементи, як інформаційний, аксіологічний та регулятивний. До правової культури входить також праксеологічний елемент, який, однак, неможливо виявити у процесі анкетування. Так, інформаційний бік і правової культури, і правосвідомості старшокласників характеризується тим, що: а) вони знають свої основні права і те, якими юридичними актами ці права закріплені; б) учні непогано орієнтуються в сімейному та кримінальному праві, найкращі знання мають у цивільному праві, а найменш обізнані, як з'ясувалось, у трудовому праві. «Популярність» цивільного права можна пояснити зростанням у сучасному українському суспільстві ролі майнових відносин. Необізнаність із трудовим правом можна пояснити: а) незначним залученням школярів до виконання трудових обов'язків; б) недотриманням їхніми роботодавцями норм трудового права.

Аксіологічний елемент правової культури та правосвідомості характеризується переважанням зовнішньої мотивації над внутрішньою. Це зумовлено тим, що більшість з опитаних учнів перебуває на конвенційній стадії морального розвитку.

Регулятивний елемент і правової культури, і правосвідомості характеризується перебільшенням каральної дії юридичних норм і каральної функції держави. У зв'язку із цим більшість учнів ставляться з недовірою до правоохоронних органів і не бажають в окремих випадках співпрацювати з ними (як свідки, поняті тощо).

Крім того, більшості учнів властиво вільно висловлювати свою позицію у випадках, коли та не збігається з відповідною позицією вчителів чи з положеннями підручника, що свідчить про демократичний характер їхнього навчання в школі.

Встановлено, що найавторитетнішим джерелом інформації з питань права і закону для школярів є їхні батьки.

Значна кількість опитаних допускають можливість недотримання в окремих випадках юридичних норм, що зумовлено: а) неповагою до позитивного права; б) переходом шкільної молоді на постконвенційну стадію морального розвитку.

Попри те, що правовий світогляд школярів повинен відображати уявлення про природний характер їхніх можливостей задовольняти потреби власного існування і розвитку, більшість вважає, що воля держави і є природним джерелом прав людини.

Розділ 4 «Основні шляхи та засоби формування правового світогляду та правової культури шкільної молоді, напрями підвищення їх рівня» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1 *«Філософські засади правового виховання й правового навчання шкільної молоді»* звернено увагу на методологію вивчення правового виховання. Розглянуто основні доктрини та парадигми (моделі) виховання дітей та те, які вони дають можливості впливу на їх свідомість.

У підрозділі 4.2 *«Підвищення рівня правового світогляду, правової культури та правосвідомості шкільної молоді через правове виховання та правове навчання»* висвітлено потенційний позитивний вплив, який можуть здійснити на правове навчання й виховання шкільної молоді використання здобутків сучасних напрямів філософії, найперше герменевтики й когнітивістики.

Запропоновано низку практико-прикладних рекомендацій поліпшення правового навчання і виховання школярів. Стверджено, що засвоєння основ права підсилюється в разі не просто абстрактного їх вивчення, а саме у зв'язку з переживанням певної типової ситуації.

Обґрунтовано необхідність оволодіння школярами системою базових правових концептів і фреймів. Підвищення якості правового виховання та правового навчання вимагає також розширення й активізації шкільного самоврядування; використання мережі Інтернет як потужного засобу позашкільного правового виховання.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено конкретне наукове завдання, яке полягало в уточненні та визначенні низки філософсько-правових положень щодо правового світогляду, правової свідомості і правової культури шкільної молоді та їх використанні у дослідженні стану й шляхів формування цих явищ. До основних результатів дослідження належать такі:

1. Встановлено, що формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді опосередковується складним мисленнєвим (когнітивним) механізмом, елементами якого є так звані концепти, конструкти, фрейми та когнітивний стиль. Відтак із методологічною метою науковий інструментарій дослідження означеної проблематики розширено через уведення в обіг означених терміно-понять.

Правовий світогляд – це комплекс (сукупність) поглядів і уявлень індивіда щодо соціально-природних прав (можливостей) людини задовольняти в суспільстві потреби свого існування і розвитку, які в подальшому визначають засади інтерпретації нею правової реальності.

Правовий світогляд є комплексом вихідних принципів розуміння правової реальності, засвоєння та структурування правового досвіду. Його предметом можуть бути лише гранично загальні філософсько-правові поняття (світ, справедливість тощо). Знання, оцінки, уявлення щодо конкретного нормативного акта чи договору самі собою не мають світоглядного характеру, тому не може йтися про юридичний (як синонім до терміна «позитивно-правовий») світогляд, а лише про природно-правовий.

Основними засадами такого світогляду є його «праволюдінна» природа, рівність прав, толерантність, консенсусний характер реалізації можливостей його носіями та необхідність нормативного закріплення природних прав.

Правосвідомість є формою відображення не тільки тих чи інших явищ позитивного права, але й явищ природноправових, зокрема прав людини.

Правову культуру можна розглядати в об'єктивному та суб'єктивному аспектах. В об'єктивному – як сукупність таких елементів державно-юридичної (правової) системи, які, відповідаючи принципам природного права, є корисними (цінними) для існування і розвитку індивідів, їхніх груп, об'єднань та, зрештою, усього суспільства. У суб'єктивному ж – як рівень розвитку інформаційного, аксіологічного та регулятивного елементів правосвідомості людини, що так чи інакше виявляються в її правозначущій діяльності.

2. Соціально-позитивні властивості правової культури є чи не єдиним відмежувальним критерієм правової культури суспільства від правової системи та від інших соціально-правових явищ.

Співвідношення правового світогляду особи з її правосвідомістю та правовою культурою індивіда полягає в тому, що перший є стрижнем,

фундаментом, центральною частиною правосвідомості та правової культури, визначальним чинником їх формування та функціонування. Щодо правової культури та правосвідомості варто зазначити, що ці явища значною мірою перетинаються і правова культура охоплює принаймні основну частину правосвідомості (і такі її елементи, як інформаційний, аксіологічний, регулятивний). Основною відмінністю явища правової культури від правосвідомості є наявність у складі першої правозначущого поведінкового елемента, а також її позитивна спрямованість (правосвідомість особи може мати і негативно спрямовані погляди, установки, тоді як правова культура – не може).

3. Стан правового світогляду та правосвідомості дитини залежить від стадії її морального розвитку. Виокремлюють такі стадії останнього: доконвенційну, конвенційну та постконвенційну. Більшість школярів перебуває на конвенційній стадії: вони відчують необхідність у дотриманні соціальних, зокрема юридичних, правил задля того, щоб не викликати невдоволення з боку авторитетних для них суб'єктів (батьків, учителів, родичів, знайомих) і не переживати почуття провини. Іншими словами, соціальні правила виступають на цій стадії зовнішнім мотивом їх поведінки. Лише нечисленні представники означеної вікової групи перебувають на постконвенційній стадії розвитку, керуючись «природно-правовими» уявленнями і принципами.

Особливості правової культури шкільної молоді зумовлені, зокрема, особливостями когнітивного стилю, властивого представникам цієї соціально-вікової групи. Характеризуючи когнітивний стиль шкільної молоді в межах дихотомій полезалежність / полenezалежність, імпульсивність / рефлексивність, конкретна / абстрактна концептуалізація, можна зробити такі висновки. Надмірна полenezалежність шкільної молоді сприяє виникненню підліткового негативізму та нігілізму; надмірна імпульсивність під час ухвалення рішень не дає змоги усвідомити й повною мірою передбачити наслідки своєї та чужої поведінки; абстрактна концептуалізація призводить до нездатності інтерпретувати правові явища та ситуації різними способами, що призводить до однобічності їх розуміння та, зрештою, ускладнює можливість для школяра бути повноцінним учасником низки правовідносин. Правова свідомість школярів характеризується також порівняно низькими диференційованістю і точністю правових конструктів, високою толерантністю до нового досвіду (правових знань). Отже, несформованість правосвідомості шкільної молоді спричиняє «недооформленість» і правової культури.

До елементів когнітивного механізму, які впливають на правову культуру шкільної молоді, належать так звані фрейми. Вони виконують такі функції: а) інтерпретація подій (бачення чогось у ролі чогось, наприклад, ставлення до домовленості як до договору); б) розуміння та

передбачення поведінки інших людей. Правовий фрейм як ментальна репрезентація конкретного правовідношення розвивається в міру збагачення правового досвіду особи. Фрейм фіксує таку інтерпретацію правового явища, яка дає можливість найбільш ефективно спрогнозувати розвиток останнього. У випадку із правосвідомістю шкільної молоді фрейми характеризуються зазвичай неповнотою відображення інформації щодо змісту правовідношення.

4. Детермінанти формування правового світогляду та правової культури шкільної молоді класифікують на: а) суб'єктивні (охоплюють біологічні та психічні чинники); б) об'єктивні (об'єднують низку незалежних від волі суб'єкта обставин, наприклад, його соціальне походження, стан розвитку економіки); в) суб'єктивно-об'єктивні (залежать від волі інших суб'єктів, але не від волі самого носія правосвідомості, наприклад, сімейні чи деякі освітні чинники).

Дія цих детермінант може бути пов'язана і з позитивним розвитком правової культури, і з її деформацією. Формами (виявами) деформації правової культури підлітків можуть бути: ідеалізм (перебільшення можливостей регулятивної функції юридичних норм), інфантилізм (несформованість і відсутність необхідної кількості й системності правових знань), індиферентність (байдуже ставлення до юридичних норм) і нігілізм (характеризується запереченням правових цінностей).

5. Спираючись на результати неодноразових соціологічних опитувань шкільної молоді старших класів декількох шкіл м. Львова (причому одне з останніх було спеціально спрямоване на виявлення стану основ правового світогляду школярів), проведених у процесі виконання дослідження, вдалося встановити такі закономірності:

Підтверджено наше припущення про природний порядок формування та про природно-правове змістове навантаження світогляду шкільної молоді. У цьому контексті, зокрема, варто відзначити виявлену опитуванням схильність старшокласників до толерантної поведінки, а також до ототожнення феномена права з відповідними природно-правовими явищами (справедливістю, правами людини) більше, ніж з позитивно-правовими явищами.

Попри це, джерелом основоположних прав людини, тобто її можливостей задовольняти життєво важливі потреби, учні насамперед вважають волю держави, а вже потім біосоціальну сутність людини. А найбільш дієвим засобом гарантування прав людини для шкільної молоді є їх закріплення в законі і лише на другому місці – високий рівень правової культури.

Оскільки правовий світогляд є стрижнем правосвідомості, то значна частина соціологічних досліджень була спрямована на визначення стану основ правосвідомості та правової культури. Останні мають низку особливостей

на інформаційному (знання юридичних норм), аксіологічному (ставлення до права) та регулятивному (орієнтація на певну юридично значущу поведінку) рівнях, які і вдалося виявити (окрім, звичайно, праксеологічного елемента правової культури).

Інформаційний елемент правової культури та правосвідомості учнів-старшокласників характеризується тим, що: а) вони знають свої основні права, а також те, в яких юридичних актах ті закріплено; б) теперішні учні непогано орієнтуються в основах сімейного та кримінального права, найкращі знання мають у цивільному праві, а найменш обізнані – у питаннях трудового права. «Популярність» цивільного права пояснюється зростанням у сучасному українському суспільстві ролі майнових відносин (а отже, і їх юридичного значення). Недостатню обізнаність із трудовим правом можна пояснити незначним залученням школярів до трудових відносин.

Аксіологічний елемент правової культури та правосвідомості шкільної молоді характеризується переважанням зовнішньої мотивації над внутрішньою, оскільки більшість з опитаних перебуває на конвенційній стадії морального розвитку.

Значна кількість таких школярів допускає можливість недотримання в окремих випадках юридичних норм (наприклад, лише половина учнів безумовно згідна, що всіх законів потрібно дотримуватися). Це, можливо, зумовлено: а) їх неповагою до позитивного права; б) переходом учнів на постконвенційну стадію морального розвитку.

Регулятивна частина правової культури та правосвідомості старшокласників характеризується перебільшенням каральної ролі юридичних норм і держави. Можливо, саме через це більшість учнів ставляться з недовірою до правоохоронних органів та не бажають в окремих випадках співпрацювати з ними (як свідки, поняті тощо). Негативне враження справляє готовність школярів порушити певні правила поведінки заради особистого блага, а також те, що лише третина з них схильна осудити незаконні дії свого друга (вочевидь, вплив на них оточуючої соціальної практики надто вагомий).

Встановлено, що для дітей найавторитетнішим джерелом інформації з питань права й закону є їхні батьки. Причому в одинадцятикласників такий показник є вищим, ніж у дев'ятикласників. Це вкотре підтверджує домінування впливу сім'ї на формування правової культури школярів. Порівняно з аналогічними дослідженнями у Львові у 80-х роках минулого століття виник значний вплив мережі Інтернет на формування правового світогляду, правосвідомості та правової культури молоді. Нині це джерело за його авторитетністю зрівнялось із впливом учителів.

Більшості учнів властиво вільно висловлювати свою позицію у випадках, коли вона не збігається з відповідною позицією вчителів чи положеннями

підручника, що свідчить про демократичність їх навчання. Вони схвально ставляться до впровадження у навчально-виховний процес курсу «Основи правознавства» та переконані, що його вивчення є корисним.

б. Підвищення ефективності формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді потребує реалізації низки заходів, з-поміж яких можна запропонувати, зокрема: продовження вивчення курсу «Основ правознавства» до 10–11 класів; запровадження інтерактивних методик навчання; розширення й активізацію шкільного самоврядування; використання мережі Інтернет як потужного засобу позашкільного правового виховання й підвищення рівня правової культури.

Видається доцільним запровадити уроки морально-правового характеру для формування основ правового (власне природно-правового) світогляду та правової культури ще до «зустрічі» учнів із системою знань про позитивне право, які переважно є легістськими. Діти повинні пройти етап розуміння «природних» прав та їх рівності в усіх людей, звідки й очевидний обов'язок не перешкоджати іншій людині реалізовувати її можливості (тобто має бути усвідомлено консенсусний соціально залежний характер реалізації власних потреб (прав) неповнолітнього). Але формально межа індивідуальних прав може бути проведена лише в державному законі. Після формування в підлітка основних засад правового світогляду можна розпочати вивчення ним основ законодавства.

Попри традиційне уявлення, згідно з яким правове навчання передбачає оволодіння системою юридичних понять і норм (мовною формою яких є дефініції, що подекуди перетворює вивчення курсу правознавства на засвоєння низки юридичних дефініцій), обґрунтовано необхідність оволодіння школярами системою базових правових концептів і фреймів. Тому вчителі мають надавати власну оцінку викладеному матеріалу, правозначущим ситуаціям. Засвоєння правових концептів (на відміну від правових понять) повинно відбуватись через переживання школярем певної типової правової ситуації. Для цього у процес навчання потрібно вводити інтерактивні елементи (навчальні ігри, покази фільмів тощо). Як і у випадку із засвоєнням правового концепту, засвоєння фрейму потребує інтерактивних заходів. Лише за таких обставин розуміння правових положень матиме екзистенційно значущий характер і сприятиме формуванню належної правової культури учнів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бачинський Т. До питання про стан правової культури школярів-старшокласників та шляхи її поліпшення / Т. Бачинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 3–9.

2. Бачинський Т. В. Правова культура: деякі сучасні підходи до її розуміння / Т. В. Бачинський // Юридична Україна. – 2011. – № 8 (104). – С. 16–20.
3. Бачинський Т. В. Філософсько-правові та загальнотеоретичні аспекти правосвідомості: деякі дискусійні інтерпретації / Т. В. Бачинський // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 67–72.
4. Бачинський Т. До питання про структуру правосвідомості: деякі дискусійні інтерпретації / Т. Бачинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2012. – Вип. 56. – С. 3–7.
5. Бачинський Т. В. Ювенальна юстиція: один із засобів впливу на формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді / Т. В. Бачинський // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – № 3 (13). – С. 266–271.
6. Бачинський Тарас. Формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді у світлі когнітивістики / Тарас Бачинський // Підприємництво, господарство і право : наук.-практ., господар.-правовий журн. – 2012. – № 8. – С. 132–135.
7. Бачинський Т. В. Детермінанти формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді: спроби їх класифікації / Т. В. Бачинський // Форум права. – 2012. – № 2. – С. XX–XX. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12btvcik.pdf>.
8. Бачинський Т. В. Некоторые особенности правосознания учащихся старших классов (по результатам социологических исследований в Украине и России) / Т. В. Бачинский // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». – 2013. – № 1 (13). – С. 173–179.
9. Бачинський Т. В. Стан правосвідомості учнів старших класів м. Львова за результатами вибіркового опитування / Т. В. Бачинський // Проблеми державотворення і захисту прав людини : матер. XVI Регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лютого 2010 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2010. – С. 3–5.
10. Бачинський Т. Правова культура шкільної молоді: аксіологічний підхід / Т. В. Бачинський // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : збірник наукових праць. – Дрогобич, 2010. – С. 196–198.
11. Бачинський Т. Аксіологія культури у філософсько-правовому вимірі / Т. В. Бачинський // Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : Всеукр. наук.-практ. конф. – К., 2010. – С. 67–68.
12. Бачинський Т. Методологічні засади проектування анкети для з'ясування стану правової культури школярів (філософсько-соціологічний аспект) / Т. В. Бачинський // Правова система, громадянське суспільство та

держава : IX Міжнар. студент.-аспірант. наук. конф. (м. Львів, 14–16 травня 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 19–20.

13. Бачинський Т. В. Формування правової культури молоді: стан дослідження проблеми у науковій літературі / Т. В. Бачинський // Проблеми державотворення і захисту прав людини : матер. XVII Регіон. наук.-практ. конф. (3–4 лютого 2011 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2011. – С. 3–5.

14. Бачинський Т. В. Деякі чинники, що впливають на правову культуру шкільної молоді / Т. В. Бачинський // Теорія і практика застосування чинного вітчизняного та міжнародного законодавства в сучасних умовах : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 лютого 2011 р.) : у 3 ч. – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2011. – Ч. 1. – С. 10–13.

15. Бачинський Т. В. Загальне поняття правової культури / Т. В. Бачинський // Публічне та приватне право: шляхи вдосконалення законодавства і практики : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 березня 2011 р.) : у 2 т. – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2011. – Т. 1. – С. 9–10.

16. Бачинський Т. В. Поняття «право» та «культура»: їх співвідношення і значення як складових поняття «правова культура» / Т. В. Бачинський // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи : матер. X Міжнар. студент.-аспірант. наук. конф. (6–8 травня 2011 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2011. – С. 4–5.

17. Бачинський Т. В. Правова культура у античній філософії / Т. В. Бачинський // Філософські виміри сучасної соціальної реальності : матер. Міжнар. наук. конф. – Донецьк, 2011. – Т. 1. – С. 142–144.

18. Бачинський Т. В. Правова культура і правосвідомість: зв'язок та співвідношення / Т. В. Бачинський // Проблеми державотворення і захисту прав людини : матер. XVIII Регіон. наук.-практ. конф. (26–27 січня 2012 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2012. – С. 3–4.

19. Бачинський Т. В. Світогляд шкільної молоді як детермінанта формування їх правової культури / Т. В. Бачинський // Правопорядок у державному та суспільному розвитку: національний і міжнародний вимір : наук.-практ. Інтернет-конф. (24 лютого 2012 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=184%3A2012-01-23-22-37-44&catid=35%3A-1&Itemid=45&lang=ru.

АНОТАЦІЯ

Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Львів, 2013.

Дисертацію присвячено філософсько-правовому дослідженню основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді. З природно-правових позицій розкрито поняття і природу правового світогляду як філософсько-концептуального фундаменту правосвідомості і правової культури. На підставі соціологічних опитувань виявлено й проаналізовано особливості основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді. Розкрито когнітивний механізм їх формування. Сформульовано практико-прикладні рекомендації для підвищення їх рівня.

Ключові слова: правовий світогляд, правова культура, правова свідомість, шкільна молодь, правове виховання.

АННОТАЦІЯ

Бачинский Т. В. Формирование основ правового мировоззрения и правовой культуры школьной молодежи (философско-правовое измерение). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Львовский государственный университет внутренних дел Министерства внутренних дел Украины, Львов, 2013.

В диссертации с философско-правовых позиций раскрываются особенности формирования основ правового мировоззрения и правовой культуры школьной молодежи. Обосновывается необходимость уточнения терминологического аппарата исследования, а также его усовершенствования на основе использования положений науки когнитологии.

Раскрывается соотношение ключевых понятий исследования: правовое мировоззрение, правовая культура и правовое сознание. Обосновывается, что правовое мировоззрение является по своему содержанию прежде всего естественно-правовым: оно фиксирует социально-естественные права (возможности) человека удовлетворять в обществе потребности своего существования и развития. Предметом такого мировоззрения могут быть лишь предельно общие (т. е. философско-правовые) понятия, идеи и представления. Они могут существовать и без знаний и оценок конкретных юридических норм.

Показано, что правовое сознание и правовая культура школьной молодежи опосредуется когнитивным механизмом. В частности утверждается, что сознанию школьной молодежи присущи такие особенности, как избыточная полнезависимость (временами мѳгущая повлечь юношеский негативизм и неуважение к правовым ценностям), абстрактная концептуализация (она

не дает возможности с достаточной точностью предугадывать правовые последствия своего и чужого поведения в обществе), импульсивность при принятии решений. К тому же правовое сознание школьной молодежи отличается сравнительно слабо дифференцированной системой правовых конструктов. Всё это вместе и объясняет несформированность правового сознания и правовой культуры рассматриваемой группы субъектов.

На основании проведенных социологических исследований выявлены особенности нормативной, аксиологической и регулятивной составляющих правовой культуры (правового сознания) школьной молодежи. Сформулированы предложения, направленные на оптимизацию процесса правового воспитания.

Ключевые слова: правовое мировоззрение, правовая культура, правовое сознание, школьная молодежь, правовое воспитание.

SUMMARY

Bachynskyu T. Forming the Basis of Legal Worldview and Legal Culture of the School Youth (Philosophical and Legal Aspects). – On the rights of a manuscript.

Thesis for a Candidate of Legal Sciences Degree in the specialization 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv State University of Internal Affairs Ministry of Internal Affairs, Lviv, 2013.

The thesis is devoted to the research of the philosophical and legal underpinnings of legal worldview and legal culture of the school youth. The concept and nature of legal worldview and its relationship with close concepts are revealed. With the help of opinion polls the author reveals and analyzes features of legal worldview and legal culture of the school youth. The cognitive mechanism of its formation is revealed.

Key words: legal worldview, legal culture, legal consciousness, school youth, legal education.